

Η ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΟΤΗΤΑ ΜΟΝΤΕΛΩΝ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΙΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΕΣ
(180Σ - 190Σ ΑΙ.)

Ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς δημιουργίας Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας ἢ ἀνεξάρτητων κρατῶν στὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο, ἐμφανίζεται σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν πλατιὰ διάδοση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὴ νίκη τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης στὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῶν πιὸ προωθημένων λαῶν καὶ χωρῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ θρίαμβος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1789 καὶ τῶν ἰδεῶν τῆς στὴν εὐρωπαϊκὴ ἡπειρὸ ἐπιτάχυνε καὶ ἔκανε πιὸ δυναμικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ τὴν πορεία τῶν σκλαβωμένων λαῶν στὰ Βαλκάνια πρὸς τὴν κατάκτηση τῆς ἐθνικῆς καὶ περισσότερης κοινωνικῆς ἐλευθερίας τους. Ἡ κάθε ἐθνικὴ λογοτεχνία ἐδῶ γεννιέται, τροποποιεῖται, ἀναμορφώνεται ἢ ἀναγεννιέται ταυτόχρονα μὲ τὸ φούντωμα τῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνείδησης. Ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ πορεία πρὸς τὴν κορυφαία στιγμή τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης στοὺς νεώτερους χρόνους, καθὼς καὶ ἡ ἴδια ἡ διεξαγωγὴ τῆς ἐθνικοαπελευθερωτικῆς πάλης λίγο - πολὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς βαλκανικὲς χῶρες, μὲ τὴ διαφορά ὅτι πραγματοποιοῦνται σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ ὅπωςδὴποτε μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἐθνικῶν ἰδιομορφιῶν στὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ τὶς μορφὲς τῆς ἐθνικῆς πάλης.

Στὴν περίοδο τοῦ 1780 - 1870 (στὴν Ἀλβανία ἀργότερα) παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς ἐπαναληπτικότητος μοντέλων καλλιτεχνικῆς σκέψης καὶ ἡ διαμόρφωση λίγο - πολὺ κοινῆς λογοτεχνικῆς συνείδησης στὰ Βαλκάνια. Ἡ κάθε χώρα κατὰ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα διανύει ἕνα δρόμο ποὺ τῆς εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα στοὺς Νέους Χρόνους.

Τὸ γεγονός ποὺ κατὰ τὴν ἀποψή μας ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση συγγενικῶν μοντέλων καλλιτεχνικῆς σκέψης καὶ συνείδησης στὶς λογοτεχνίες ποὺ ἀναφέραμε στὴν περίοδο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας τους ἦταν ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξὴ συγγενικῶν συνθηκῶν ζωῆς καὶ συγγενικῶν ἢ ταυτόσημων ἐθνικῶν στόχων, σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ ὑπαρξὴ συγγενικῶν ἀναγκῶν καὶ προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐθνικῆς ζωῆς σὲ ὅλους τοὺς βασικοὺς τομεῖς δραστηριότητος τῶν γειτονικῶν λαῶν μὲ τὴν κοινὴ μοίρα

καὶ τὶς κοινὲς ἐπιδιώξεις τῆς. Κοινὲς ἦταν ἐπίσης λίγο - πολὺ καὶ οἱ πηγές τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πνευματικοῦ προβληματισμοῦ τους: οἱ ἰδέες καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ νέου ἀνθρώπου στὴν ἀναστατωμένη Εὐρώπη, ποὺ διψοῦσε γιὰ νέα τάξη πραγμάτων καὶ γιὰ πρόοδο, σὲ ἄμεση συνάρτηση καὶ ἐναρμόνιση μὲ τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς κάθε βαλκανικῆς χώρας, καί, τέλος, τὰ νέα λογοτεχνικὰ ρεύματα ποὺ ἔβρισκαν ἐδῶ θερμὴ ὑποδοχὴ καὶ ἀνταπόκριση.

Ἀνάμεσα στὰ κοινὰ σημεῖα ποὺ παρουσιάζει ἡ πνευματικὴ - πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς κάθε χώρας ξεχωρίζουμε τὰ παρακάτω:

1) Στὶς παραιοὶκὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἰδεῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναπτύσσεται ἕνας ἐκδοτικὸς ὄργανισμὸς μὲ σκοπὸ τὴν διάδοσιν τῆς γνώσης γενικά, καὶ εἰδικότερα τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς, μὲ τὴν ἐκδόσιν ἐφημερίδων, περιοδικῶν, καὶ μεταφραζόμενων ἢ πρωτότυπων βιβλίων στὴν ἐθνικὴ τους γλῶσσα. Ἰδρύνονται ὅμοιοι, διάφοροι πολιτιστικοὶ - μορφωτικοὶ σύνδεσμοι, μὲ στόχο τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τοῦ κάθε λαοῦ καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐθνικῆς τους ἰδιαιτερότητας καὶ συνείδησης. Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὸν Βούλγαρη, τὸν Μοισιόδακα, τὸν Καταρτζῆ, τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ τοὺς ὁμοϊδεάτες του, τοὺς συγγραφεῖς τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τοῦ «Ῥωσαγγλογάλλου», καὶ τὸν Κοραῆ στὴν Ἑλλάδα· τὸν Ὀρφέλιν, τὸν Ὀμπρανόβιτς καὶ τὸν Καράτζιτς στὴ Σερβία· τὸν Ἐλιάντε-Ρενταλέσκου, τὸν Ἀσάκη καὶ τὸν Μπαριτσιόου στὴ Ρουμανία· τὸν Ἀπρίλοφ, τὸν Μποζβέλι, τὸν Μπερόν καὶ τὸν Φότινοφ στὴ Βουλγαρία· τὸν Μίτκο καὶ τὸν Ντίνε στὴν Ἀλβανία. Ἐντονα προπαγανδίζονται οἱ νέες ἰδέες, ἡ νέα ἠθικὴ καὶ τὰ νέα καλλιτεχνικὰ ρεύματα, πράγμα ποὺ προκάλεσε τὴν ἄμεση ἀντίδρασιν τῶν συντηρητικῶν, λίγο - πολὺ φιλότουρκων, στοιχείων στὴν κάθε χώρα, δηλαδὴ αὐτῶν ποὺ δὲν πίστευαν στὴ δυνατότητα τῆς ἀπελευθέρωσης ἢ καὶ ἀκόμα ἐκείνων ποὺ οἱ νέες ἰδέες τοὺς φόβιζαν περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ. Φυσικὸ ἦταν νὰ δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφασι στὶς ἐθνικὲς, πατριωτικὲς καὶ πνευματικὲς - πολιτιστικὲς παραδόσεις τοῦ κάθε τόπου, καὶ ἡ κοσμικὴ καλλιτεχνικὴ δημιουργία (ἐντεχνη καὶ δημοτικὴ) νὰ στηρίζεται στὴ ζωντανὴ λαϊκὴ γλῶσσα. Συγκεντρώνονται, ἐκδίδονται καὶ ἀξιοποιοῦνται οἱ θησαυροὶ τῆς λαϊκῆς τέχνης. Μὲ μεγάλη ἐπιτυχία συνδυάζεται ἡ ἐθνικὴ κληρονομία μὲ τὶς πιὸ προοδευτικὲς ἰδέες καὶ μὲ τὰ κατὰ τομεῖς ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς κεντρικοὺς στόχους τῶν πιὸ προωθημένων στοιχείων τοῦ κάθε βαλκανικοῦ λαοῦ ἐπιδιώκεται καὶ συνεχῶς πραγματοποιεῖται μιὰ καινούρια ποιότητα ἀξιῶν—ἐθνικῶν καὶ λαϊκῶν σὲ περιεχόμενο καὶ μορφή—, ἱκανῶν νὰ ὀδηγήσουν τὴν κάθε χώρα ἢ καὶ ὅλες μαζὶ στὸ δρόμο τῆς ἐθνικῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης καὶ προόδου.

2) Στὸν καθαρὰ καλλιτεχνικὸ τομέα σχεδὸν ὅλες οἱ βαλκανικὲς λογοτεχνίες—ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, ἀκόμα καὶ ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ στὸ

βαθμὸ καὶ ὅπου ὑπάρχει — ἀρχίζουν τὴ νέα πορεία τους μὲ κύριο στοιχεῖο τὴν αἰσθησιοκρατία (σεντιμενταλισμὸ). Ἡ βαλκανικὴ ὅμως αἰσθησιοκρατία ἔχει ἓνα δικό της ἐντελῶς πρόσωπο: προωθεῖ τὴν ἐπαναστατικὴ συγκίνηση στοὺς τομεῖς τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, προπαγανδίζει ἔντονα τὴ νέα (τῶν διαφωτιστῶν) ἠθικὴ καὶ καλλιεργεῖ τὴν ἐθνεγεργτικὴ συνείδηση.

Πολὺ σύντομα οἱ ἐθνικὲς λογοτεχνίες περνοῦν (συνδυάζοντας καὶ στοιχεῖα ἀπὸ διαφορετικὲς καλλιτεχνικὲς κατευθύνσεις) στὴ χρησιμοποίηση πατριωτικῶν, ἐθνεγεργτικῶν μοτίβων καὶ θεμάτων, ἀνακαλύπτοντας καὶ καθιερώνοντας τὰ εἶδη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὕμνου. Ἡ ἐποχὴ στὸ ἔργο τους ἀνάγεται σὲ νομοτελειακὴ συνέχεια τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Οἱ πιὸ προοδευτικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἀνακαλύπτουν τὶς ρίζες τῆς φυλῆς τους πίσω στοὺς αἰῶνες, καὶ τὶς πιὸ ἠρωϊκὲς παραδόσεις καὶ ἐποχὲς ἀνάτασης τοῦ λαοῦ τους στὴν ἱστορικὴ πορεία, μὲ στόχο νὰ δείξουν καὶ νὰ ἀποδείξουν τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ νομοτέλεια τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, καὶ νὰ σαλπίσουν τὴν ἰδέα γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἴδρυσης ἐθνικῆς ἐστίας.

Μερικὲς λογοτεχνίες (ὅπως ἡ ἐλληνικὴ, ἡ σερβικὴ, ἡ βουλγαρικὴ) ἀναπτύσσουν ἀξιόλογη ἀνακρεόντεια ποίηση, ποὺ σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη (ἢ καὶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς) αἰσθησιοκρατικὴ, τὴν πατριωτικὴ καὶ ἐθνεγεργτικὴ, εἶναι πιὸ προωθημένη καὶ πιὸ σύγχρονη σὲ ζητήματα ποιητικῆς - καλλιτεχνικῆς μορφῆς, καὶ μετουσίωσης ἰδεῶν καὶ ἰδανικῶν. Ἄν ἡ προηγούμενη ἐποχὴ (ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς, ὁ Ἀντώνιος Μαρτελάος, οἱ συγγραφεῖς τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» καὶ τοῦ «Ρωσαγγλογάλλου» στὴν Ἑλλάδα· ὁ Φράντσε Πρεσέρν, ὁ Στάνκο Βράζ κι ὁ Ἰβάν Μαζουράνιτς στὴ Σερβία· ὁ Ντόμπρι Τσίντουλοφ κι ὁ Γκεόργκι Ρακόφσκι στὴ Βουλγαρία κ.ἄ.) καθιέρωσε τὰ θούρια καὶ τοὺς ἐπαναστατικοὺς ὕμνους, τὴν αἰσθησιοκρατία καὶ τὴν κοινωνικὴ σάτιρα, καὶ γέννησε τὶς πρῶτες κι ἀδύναμες ἀκόμα μορφὲς τοῦ ἐπικολυρικοῦ ποιήματος ἱστορικοῦ καὶ πατριωτικοῦ περιεχομένου, ὁ Χριστόπουλος καὶ ὁ Βηλαράς στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία, ὁ Μπράνκο Ραντίσεβιτς στὴ σερβικὴ, καὶ ὁ Πέτκο Σλαβέικοφ στὴ βουλγαρικὴ πλούτισαν τὴν ποίηση τῶν χωρῶν τους μὲ καινούρια λυρικά εἶδη, μὲ νέα ποιητικὰ μέτρα, καὶ νέους ρυθμοὺς καὶ στροφές, διευρύνοντας ἔτσι τὴν καλλιτεχνικὴ διαπασῶν τῆς λυρικῆς τέχνης, μετουσιώνοντας περισσότερους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἱκανοποιώντας αἰσθητικὲς ἀνάγκες νέων κύκλων τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ποὺ διψοῦσε γιὰ λογοτεχνία νέας καὶ ὑψηλότερης ποιότητος.

Στὸ μεταξὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄμεση καὶ ἔντονα ἐχθρικὴ ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ὁμοίων τους στὶς ὑπόλοιπες χῶρες τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου στὶς μεθόδους ἐπικράτησης τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, οἱ ἀνακρεόντειοι ποιητὲς μὲ τὸ ἔργο τους ἀντικειμενικὰ γιὰ λίγο διάστημα ἀπομάκρυναν τοὺς ἀναγνώστες τους ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν ἐπαναστατικῶν ὕμνων στὶς ἐθνικὲς

λογοτεχνίες. Βέβαια καὶ στὶς ἀντίστοιχες χώρες τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα βρισκόταν σὲ ὕφεση, σὲ κατάσταση ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεών του, ἀναμονῆς νέων εὐκαιριῶν, προετοιμασίας πρὸς νέες ἐφόδους. Ὁ ἀνακρεόντειος στίχος οὐσιαστικά ἀνανέωνε μιὰ ξεχασμένη ποιητικὴ παράδοση (ἡ ποίηση τῆς Εὐρώπης βοηθοῦσε σ' αὐτό), ποὺ καθρέφτιζε ὄχι μόνον εἰδικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἔφερνε στὴν ἐπιφάνεια θέματα ποὺ συνδέονταν ἄμεσα μὲ κάποιες καταστάσεις διαρκείας στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ μὲ τόσο πάθος τραγοῦδησε ἡ λαϊκὴ μούσα. Συνειδητὰ ἢ κι ἀσύνειδα ἀκόμα οἱ ἀνακρεόντειοι ποιητὲς κράτησαν μιὰ στάση ἀμφισβήτησης ἀπέναντι στὶς ἀξίες ποὺ δημιούργησε ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς καὶ ἡ ὀρθολογικὴ σκέψη. Ἐξάλλου μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς διαφωτιστὲς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα μὲ τὰ γραπτὰ κείμενά τους σπέρνουν ἀμφιβολίες ἢ ὠθοῦν τοὺς ἀναγνώστες σὲ πλὴ σύνθετες ἐκτιμήσεις τῆς θετικιστικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Ὁ Ντιντερό στὸ ἔργο του «Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ραμῶ» βάζει τὸν ἥρωά του νὰ πεῖ τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικὰ λόγια: «Ἡ ἀποψή σου λοιπὸν εἶναι πῶς ἡ εὐτυχία εἶναι ἴδια γιὰ ὅλους. Τί παράδοξη αὐταπάτη! Τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων σὰν κι ἐσένα προϋποθέτει μιὰ ρομαντικὴ πλευρὰ τοῦ πνεύματος ποὺ δὲν τὴν ἔχουμε ὅλοι, βέβαια, μιὰ ἰδιαίτερη ψυχὸσύνθεση, ἓνα γοῦστο ἐξαιρετικὸ. Ἀξιολογεῖτε αὐτὴ τὴν παραδοξολογία δίνοντάς της τὸ ὄνομα τῆς ἀρετῆς καὶ τὴ θεωρεῖτε φιλοσοφία. Ὅμως, εἶναι ἡ Ἀρετὴ κι ἡ Φιλοσοφία φτιαγμένες γιὰ ὅλους; Μερικοὶ μπορεῖ νὰ τὰ καταφέρουν νὰ τίς ἀποκτήσουνε κι ἄλλοι ὄχι. Φαντάσου ὅλο τὸν κόσμον νᾶναι καλὸς καὶ φιλοσοφημένος καὶ παραδέξου πῶς θᾶναι φρικτὰ ἀνιάρως. Ζήτηω στὴ Φιλοσοφία! Ζήτηω στὴ φιλοσοφία τοῦ Σολομώντα! Ὅμως ἐγὼ θὰ πῶ ἀκόμα: Πιὲς καλὸ κρασί, πέσε μὲ τὰ μούτρα στὸ καλὸ φαί, ξάπλωσε πλάι σὲ ὁμορφὴ γυναῖκα, κοιμήσου σὲ κρεβάτι ἀπὸ πούπουλο. Πέρα ἀπ' αὐτὰ ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ματαιότητες καὶ ἀερολογίες»¹. Ἐτσι λοιπὸν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ ἐπανεξέτασης τῶν ἀξιῶν ποὺ μερικὰ χρόνια πρὶν θεωροῦνταν σταθερὲς κι ἀμετάβλητες. Ὁ ἀφηγητὴς τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ τὸν ἀκούσει πολλὴ ὥρα, ρωτᾷ τὸν Ραμῶ: «Ἐπάρχει κανένας μ' ἀρκετὸ θάρρος ποὺ νὰ ὑποστηρίξει τίς ἀπόψεις σας;» Κι ὁ συνομιλητὴς ἀπαντᾷ: «Τί ἐννοεῖς κανένας; Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴ συνειδηση ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας»².

Οἱ θιασῶτες τῆς αἰσθησιοκρατίας στὴν τέχνη πρῶτοι ἀντέδρασαν ἄμεσα καὶ ἔντονα στὸ ἀναπτυσσόμενο ρεῦμα τῆς ἀστυφιλίας, πολὺ συχνὰ ἐξιδανικεύοντας αὐτὸ ποὺ πῆγαινε νὰ χαθεῖ — τὸν πατριαρχικὸ τρόπο ζωῆς. Οἱ ἀνακρεόντειοι ποιητὲς συνέχισαν τίς αἰσθητικὲς ἀναζητήσεις, ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ

1. Ντιντερό, *Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ραμῶ*, Ἀθήνα 1970, σ. 96.

2. *Ὁ.π.*, σ. 113.

τις καλλιτεχνικές ανακαλύψεις τῶν αἰσθησιοκρατικῶν συγγραφέων καὶ πιθανὸν νὰ συνειδητοποιήσαν περισσότερο τὸν καταστροφικὸ ρόλο τῆς ἀστικῆς ἀναμόρφωσης πόλης καὶ χωριοῦ. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγκεκριμένη μόρφωση καὶ τὸ ὀρθολογικὸ πνεῦμα σὲ τελικὴ ἀνάλυση ὄχι μόνο δὲν ἔλυσαν (ὅπως πίστευαν στὴν προηγούμενη ἐποχὴ) τὰ πολύπλοκα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὰ ἔκαναν πιὸ σύνθετα, ἀνάγκασε τοὺς ἀνακρεόντειους ποιητὲς νὰ ὑπογραμμίσουν στὸ ἔργο τους ὄχι τόσο τὰ ἀποκτήματα, ὅσο τὶς ἀνεπανόρθωτες ἀπώλειες στὸ δρόμο τῆς κατάκτησης τῶν γνώσεων. Μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τους διαισθανόμαστε μιὰ πλευρὰ τῆς φιλοσοφίας τους, ὅτι ναὶ μὲν ζωὴ δὲν εἶναι ἡ ἀμάθεια, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ «ἀποκλειστικότητα» τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς μόρφωσης. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, βέβαια, ὅτι οἱ καιροὶ εἶχαν ἀλλάξει: οἱ ἴδιοι οἱ διαφωτιστὲς (γιὰ παράδειγμα ὁ Βολταῖρος κι ὁ Ντιντερό) στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους ἀναγνώριζαν τὴν ὑπεροχὴ τοῦ φυσικοῦ πάνω στὸ φτιαχτὸ καὶ τὸ τεχνητὸ, τοῦ ἔμφυτου πάνω στὸ ἐπίκτητο, τῆς ἀθόρυμης καὶ ἄμεσης ἀντίδρασης τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴν ἰσοπεδωτικὴ ἐπενέργεια τοῦ προσποιητοῦ καὶ τῆς ὑποκρισίας— προϊόντων τοῦ συγκεκριμένου πολιτισμοῦ καὶ τῆς μικροαστικῆς ἐπιτήδευσης. Κι ἀκόμα ὑπάρχει ἔμμεση (ἂν ὄχι ἄμεση) σχέση ἀνάμεσα στὴν ἔντονη κριτικὴ τῆς θρησκείας, ἰδιαίτερα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐθιμοτυπίας, ἀπὸ μέρους τῶν διαφωτιστῶν, καὶ στὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἀνακρεόντειας ποίησης. Γιατὶ ὁ ἀνακρεόντειος στίχος εἶναι καὶ θρηῆνος γιὰ τὶς χαμένες εὐκαιρίες στὸν τομέα τῆς ἡδονῆς, ἀλλὰ καὶ ἀντίθεση-διαμαρτυρία πρὸς τὴν πρακτικὴ τῆς σκληρῆς δοκιμασίας τῆς σάρκας ἀπὸ μέρους τῶν φορέων τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὀρθολογικῆς ἀντίληψης. Κι ἀκόμα ἡ ἀνακρεόντεια ποίηση εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς ἀποφασιστικότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ παρατείνει τὰ νιάτα του καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ συντομεύσει τὴν ἀνῆμπορη ἡλικία τῶν γηρατειῶν. Ἔτσι ἡ ἀνακρεόντεια ποίηση εἶναι τὸ ἐπόμενο σημαντικὸ βῆμα γιὰ τὴν ἐπίτευξη μιᾶς νέας ἰσορροπίας ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ στὸ αἶσθημα στὸ καλλιτεχνικὸ ἔργο, δίνοντας ὅμως περισσότερη βαρῦτητα στὴν αἰσθησιακὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς σὲ βάρος τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε κατέχουν σημαίνουσα θέση στὴ δημοτικὴ ποίηση ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, κι ἐπομένως μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἄμεση σχέση τῶν ἀνακρεόντειων ποιημάτων μὲ ἀντίστοιχα τῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Τέλος, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἀνακάλυπτε τοὺς μακρινοὺς προγόνους του —τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα— δὲν μποροῦσε (ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία) παρὰ νὰ ψάξει καὶ νὰ βρεῖ μιὰ ἐπαφὴ μὲ τὴν πλούσια κληρονομιά τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνακρέοντα. Ὅλοι οἱ ἀνακρεόντειοι ποιητὲς τῶν Βαλκανίων δημιούργησαν τὴν ἴδια τὴ νέα λυρικὴ τέχνη (μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοιά της) στὶς χῶρες τους, καὶ χωρὶς τὴν πολύτιμη συμβολὴ τους θὰ ἦταν δύσκολη καὶ ἴσως προβληματικὴ ἡ ἐμφάνιση τῶν μεγαλύτερων φυσιο-

γνωμιῶν στὸ καλλιτεχνικὸ στερέωμα τῶν Βαλκανίων: τοῦ Σολωμοῦ στὴ δεκαετία τοῦ 1820, τοῦ Γιάκσιτς καὶ τοῦ Νέγκος, τοῦ Γιοβάνοβιτς-Ζμαΐ καὶ τοῦ Κόστιτς, τοῦ Ἐμινέσκου καὶ τοῦ Μπότσεφ στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870, καὶ τῶν θεμελιωτῶν τῆς νέας ἀλβανικῆς λογοτεχνίας Φράσερι καὶ Βάσσα στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰώνα. Οἱ συγγραφεῖς ποὺ μάλιστα κατονομάσαμε εἶναι ὄχι μόνον οἱ πατριάρχες τῆς ἐθνικῆς τους λογοτεχνίας, ἀλλὰ ἀποτελοῦν καὶ τὸ παράδειγμα, τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιτυχίας σὲ ἐποχὲς πανεθνικῆς ἐξέαρσης τοῦ πατριωτισμοῦ, ψυχικῆς ἀνάτασης, καὶ ὀρμητικῆς ὁμοφυχίας γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεγαλύτερων (καμιὰ φορὰ δύσκολα πραγματοποιησίμων) προσδοκιῶν καὶ στόχων.

Στοὺς τομεῖς τῆς τέχνης παρατηρεῖται ἓνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο: ὅσο νωρίτερα ἢ κάθε χώρα μπαίνει στὸ κύριο ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὅσο πιὸ κοντὰ χρονικὰ βρίσκεται ἢ κάθε λογοτεχνία στὰ ἀντίστοιχα νέα καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης, τόσο καὶ πιὸ «κλασικὲς» καὶ «καθαρὲς» εἶναι οἱ μορφές ποὺ ἀποκοτοῦν. Πιὸ συγκεκριμένα: ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν πολὺπλευρὴ δραστηριότητα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του, ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα ἀκόμα, μπῆκε στὸ γενικὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προβληματισμοῦ καὶ πέρασε πιὸ φυσιολογικὰ (ὅσο γίνεται φυσικολογικότερα στὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων) τὰ κυριότερα στάδια ἀνάπτυξῆς τῆς ἀπὸ τὸ 1790 καὶ ὕστερα: γνώρισε ἔντονες ἐπιρροὲς αἰσθησιοκρατίας, ὅταν βασικὰ στοιχεῖα τῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ὕστερου καὶ ἐπαναστατικοῦ κλασικισμοῦ στὴ Γαλλία τοῦ 1789 - 1800, ἀποτέλεσαν τὰ εὐρωπαϊκὰ στηρίγματα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς πατριωτικῆς καὶ ἐθνεγερτικῆς λογοτεχνίας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία ἔχει τὸν δικό της ἀνέο Ἄνακρέοντα, τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, δηλαδὴ τὸν ποιητὴ ποὺ μὲ πάθος τραγούδησε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸν ἔρωτα καὶ τὸ κρασί, τὴ νιότη καὶ τὶς χαρὲς τῆς ἐπίγειας ζωῆς, ἐνῶ οἱ συγγενικοὶ του βαλκανικοὶ λυρικοὶ ποιητὲς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἰωάννη Βηλαρά, μαζί μὲ τοὺς ἀνακρεόντειους στίχους ἔγραψαν φυσιολατρικά, φιλοσοφικά, σατιρικά, πατριωτικά-ἐπαναστατικὰ ποιήματα καὶ μύθους. Αὐτοὶ εἶναι ὁ Μπράνκο Ραντίτσεβιτς στὴ Σερβία, ὁ Πέτκο Σλαβέικοφ στὴ Βουλγαρία, ὁ Ἰωάννης Βηλαράς, ποὺ μάλιστα ἀναφέραμε, κ.ἄ.

Σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο διατύπωνουμε καὶ μιὰ δεύτερη (σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν προηγούμενη) γενικὴ παρατήρηση: ὅσο πιὸ μακριὰ βρίσκονται χρονικὰ οἱ συγγραφεῖς ἢ καὶ ὀλόκληρη ἢ ἐθνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα λογοτεχνικὰ ρεύματα στὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης, καὶ ἐπειδὴ νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ διανύσουν χωρὶς παραλείψεις καὶ καλλιτεχνικὰ χάσματα τὴν πορεία

τῆς τέχνης στους τελευταίους αἰῶνες καὶ δεκαετίες, τόσο περισσότερο ἀποτείνονται χωρὶς προκατάληψη, μὲ ἀνοιχτὸ πνεῦμα καὶ μὲ καλὴ πρόθεση, πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, πρὸς ὅλα τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα καὶ δανείζονται ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποῦ θεωροῦν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ὅσο γίνεται πληρέστερη καὶ φυσιολογικότερη ἀνάπτυξή τους. Πολλὲς φορές διαισθανόμαστε τὴν παρουσία διαφορετικῶν στοιχείων σὲ ἔργα βαλκανικῶν συγγραφέων, ξεχωρίζουμε φωνὲς διαφορετικῶν ἐποχῶν ποῦ δὲν ἀφομοιώνονται πάντα πλήρως καὶ δημιουργικά, δὲν συνδυάζονται καὶ δὲν συλλειτουργοῦν ἄρμονικά. Δηλαδή στὰ πρῶτα βήματα τῆς ἐθνικῆς τους ἀναγέννησης διαισθανόμαστε κάποιες δυσκολίες συγγραφέων καὶ λογοτεχνιῶν νὰ ἀφομοιώνουν καὶ νὰ ἐθνικοποιοῦν πλήρως ξένες ἐμπειρίες καὶ κατακτήσεις. Γι' αὐτὸ καὶ πολὺ συχνὰ οἱ συγγραφεῖς προστρέχουν στὴν ἀνακάλυψη καὶ στὴν καθιέρωση («μεικτῶν») εἰδῶν, ἀνύπαρκτων στὶς ἀναπτυγμένες λογοτεχνίες («μεικτῶν», ἀλλὰ ἀνόμιμων), στὸ ἔργο τῶν πιὸ σημαντικῶν ἐκπροσώπων τῶν βαλκανικῶν λογοτεχνιῶν: τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Κάλβου, τοῦ Μπότσεφ καὶ τοῦ Ἑμινέσκου, τοῦ Γιάνκοιτς καὶ τοῦ Γιοβάνοβιτς-Ζμάϊ, τοῦ Νέγκος καὶ τοῦ Κόστιτς, τοῦ Φράσερι καὶ τοῦ Βάσα. «Ὅ,τι δὲν μπόρεσαν (κι ἀντικειμενικά ἦταν ἀδύνατο) νὰ πραγματοποιήσουν οἱ προηγούμενες γενιὲς στὸν τομέα τῆς τέχνης, τὸ πέτυχε ἡ γενιὰ ποῦ εἶτε ἄμεσα προετοίμασε εἶτε καὶ πραγματοποίησε τὴν ἐθνικὴ ἐξέγερση.

Ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία, σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες τῶν Βαλκανιῶν, χρονικὰ βρίσκειται πιὸ κοντὰ στὰ ἀντίστοιχα καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης: ἡ αἰσθησιαρχία χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ λογοτεχνικὸ ρεῦμα ἐνυπάρχει ὡς ἰσχυρὸ στοιχεῖο σ' αὐτὸ ἢ τὸ ἄλλο ἔργο τούτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ συγγραφέα καὶ ἐμφανίζεται στὸν ἔντεχνο ἐλληνικὸ λόγο τὴν ἐποχὴ ποῦ κυριαρχεῖ ἀκόμα (κι ἄς εἶναι στὰ στερνὰ τῆς χρόνια) στὶς πιὸ προωθημένες λογοτεχνίες. Μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη καθυστέρηση ἐκδηλώνεται ἡ αἰσθησιαρχία — καὶ πάλι ὡς ἰσχυρὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο συγγραφέων (κι αὐτὸ εἶναι τὸ κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ὅλη τὴν περιοχὴ) στὶς ὑπόλοιπες βαλκανικὲς λογοτεχνίες: πρῶτα στὴ σερβικὴ, ὕστερα στὴ βουλγαρικὴ καὶ στὴ ρουμανικὴ κι ἀργότερα στὴν ἀλβανικὴ. Ἡ ἴδια εἰκόνα ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἱστορία τῆς ἀνακρεόντειας ποίησης, μόνο ποῦ ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πιὸ καθαρὲς μορφές: ἔρχεται ὁ Χριστόπουλος ποῦ ἐνσαρκώνει σχεδὸν ἀποκλειστικά τὴν ἰδέα τῆς ἀναγκαιότητος στὴν τέχνη γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς ἀνακρεόντειας παράδοσης. «Ὅλοι οἱ ἄλλοι ποῦ ἔγραψαν ἀνακρεόντειους στίχους στὰ Βαλκάνια, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Γιάννη Βηλαρᾶ, συντοπίτη καὶ συγκαίρινοῦ τοῦ Χριστοπούλου, ἔγραψαν καὶ στίχους (μάλιστα ἀπὸ τοὺς πιὸ ὄριμους τους) ποῦ ἀνήκουν σὲ ἄλλες καλλιτεχνικὲς τεχνοτροπίες, ὡσεπιτοπλεῖστον στὸ ρομαντισμὸ (ἢ καὶ στὸν ὕστερο ἐπαναστατικὸ κλασικισμὸ) ἢ

ἀκόμα καὶ σὲ κάποια «μεικτὰ» εἶδη. Ἡ διασταύρωση εἰδῶν, γενῶν καὶ τεχνοτροπιῶν, ποὺ δημιουργήσε τὰ «μεικτὰ» εἶδη, εἶναι ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα γιὰ ὅλες τὶς βαλκανικὲς λογοτεχνίες καὶ γιὰ ὀλόκληρη τὴν περίοδο — ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου ὡς τὶς ἀρχές (ἢ καὶ παραπέρα ἀκόμα) τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Τὰ αἴτια αὐτοῦ τοῦ ἀξιοσημείωτου φαινομένου πηγάζουν βασικὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ βαλκανικὲς λογοτεχνίες δὲν γνώρισαν στοὺς μεταμεσαιωνικοὺς χρόνους μιὰ νομοτελειακὴ πλήρη ἐξέλιξη τῆς τέχνης τους, ὥστε νὰ δημιουργήσουν μιὰ σταθερὴ παράδοση στὴν ὁμαλὴ μεταλλαγὴ εἰδῶν, γενῶν καὶ τεχνοτροπιῶν: νὰ ὑπάρχει, δηλαδή, μιὰ φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη ποὺ νὰ ἀνεβάζει τὴν τέχνη στὴν ἀκμὴ καὶ παραπέρα νὰ τὴν ὀδηγήσει στὴν παρακμὴ μὲ τὴν ἀναμονὴ τῆς καινούριας κυοφορίας στὴ σταδιακὴ ἐξέλιξη τῆς τέχνης. Τὶς περισσότερες φορές —κι αὐτὸ ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἑλληνικὴ, ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τὴ σερβικὴ λογοτεχνία στὶς δυτικὲς καὶ βορειοδυτικὲς περιοχὲς αὐτῆς τῆς χώρας— ἡ ἐξέλιξη διακόπτεται μὲ ἐπεμβάσεις ἐξωλογοτεχνικῶν παραγόντων κι ἔτσι ἡ κάθε περίοδος, πρὶν ἀκόμα προλάβει νὰ ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητές της, τελειώνει τὸ δρόμο, προετοιμάζοντας τὴ συνέχεια ἢ τὴν μετέπειτα ἀνάπτυξη σὲ ἄλλες συνήθως περιοχὲς καὶ σὲ ἄλλες περιόδους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ, βέβαια, εἶχε καὶ τὰ θετικὰ της ἀποτελέσματα: α) Ἡ τέχνη τῆς κάθε ἐποχῆς (πάντοτε στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους) παρέμενε στὴ συνείδηση τῆς κάθε φυλῆς νέα, ρωμαλέα καὶ δυναμικὴ, ὥστε ἡ κάθε μετέπειτα γενιὰ νὰ βρῆκε ἐν μέρει τὸν ἑαυτὸ της στὸ ἔργο τῶν προηγούμενων γενιῶν. β) Ἐκεῖνο ποὺ καθορίζει τὴ στάση τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὶς κληρονομημένες ἀξίες δὲν εἶναι ἡ ἀντίθεση, ποὺ θὰ πῆγαζε ἀπὸ κάποια παράδοση μὲ παρακμιακὲς φάσεις στὴν ἐξέλιξή της, ἀλλὰ ἡ αἴσθησις καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀμεσης συνέχειας. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀναφορικὰ μὲ τοὺς 17ο - 18ο αἰῶνες: ἡ ἔλλειψη ἑνὸς κλασικιστικοῦ («κατεστημένου»), ποὺ τὸ βρῖσκουμε στὶς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν, καὶ ἡ παρουσία στὶς βαλκανικὲς λογοτεχνίες μόνο ζωτικῶν στοιχείων ἀπὸ περασμένες ἢ σύγχρονες τεχνοτροπίες (στοιχείων ἀπαραίτητων γιὰ τὶς ἐθνικὲς λογοτεχνίες τῶν λιγότερο ἀναπτυγμένων πληθυσμῶν) καθόρισαν τὴ νομοτελειακὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ πορεία πρὸς τὴ δημιουργία «μεικτῶν» εἰδῶν. Τὰ «μεικτὰ» εἶδη καὶ οἱ συγγραφεῖς ποὺ μὲ τὸ ἔργο τους ἀνακάλυψαν, καθιέρωσαν ἢ καὶ ἐθνικοποίησαν ἀκόμα ξένα στοιχεῖα μπόρεσαν νὰ καλύψουν τὶς ἐλλείψεις, τὶς ἀγνοεσθεὶς περιόδους καὶ τὰ χάσματα ποὺ παρουσίαζε ἡ κάθε ἐθνικὴ τέχνη, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ συντομέψουν τὸ δρόμο πρὸς τὸν πλήρη ἐκσυγχρονισμό. Αὐτὴ ἡ κατάσταση ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων τῆς περιοχῆς νὰ κατασκευάζουν, ἢ νὰ δανείζονται καὶ νὰ ἀφομοιώνουν, ἐνσωματώνοντάς τα στὸν κύριο κορμὸ τοῦ ἐθνικοῦ τους πολιτισμοῦ, μόνο τὰ ζωτικὰ στοιχεῖα, ἀποφεύ-

γοντας εκείνα που με το χρόνο έχαναν την αξία τους κι επομένως δεν μπορούσαν να παίξουν θετικό ρόλο. Η μόνη λογοτεχνία που δημιούργησε μιὰ σταθερή κατάσταση, ένα συντηρητικό και στη συνέχεια αντιδραστικό κατεστημένο, κατεστημένο που ξμπαινε εμπόδιο στην παραπέρα εξέλιξή της (κι έπρεπε όπωσδήποτε μόνο με ριζοσπαστικά μέσα να ανατραπει) ήταν ή ελληνική και κυρίως στους κόλπους των Φαναριωτών, όταν (στο βαθμό που πραγματοποιήθηκε) κυριάρχησαν συντηρητικές τάσεις και νοοτροπίες, όταν οι μηχανιστικοί δανεισμοί αντικατέστησαν τη δημιουργική άφομοίωση, κι όταν οι βασικοί εκπρόσωποι αυτής της σχολής έμειναν κουφοί στις απαιτήσεις και στις προσδοκίες των νέων καιρών. Η Έπτανησιακή Σχολή και ιδιαίτερα ο Σολωμός άνοιξαν την καρδιά και το νοῦ πρὸς όλα τὰ δράματα και πρὸς όλες τις φωνές της εποχής. Έχοντας καλλιεργημένο το αίσθημα του αναγκαίου και του χρήσιμου για τον νέο έλλητισμό στοιχείου, πέτυχαν να ανανεώνονται συνεχῶς και να ανανεώνουν την τέχνη του τόπου, ανεβάζοντας τον έντεχνο λόγο σε ὄλο και πιὸ ὕψηλά επίπεδα, έτσι που να βρίσκονται στην πρώτη γραμμὴ των διεθνῶν εξέλιξεων στον τομέα της λογοτεχνίας. Το ίδιο πέτυχαν με το έργο τους ο Γιάκωβιτς, ο Γιοβάνοβιτς-Ζυμάι, ο Νέγκος και ο Κόστιτς στη Σερβία, ο Μπότφ και ο Ίβάν Βάζοφ στη Βουλγαρία, ο Άλεξάντρι και ο Έμινέσκου στη Ρουμανία, ο Φράσερι και ο Βάσα στην Άλβανία.

Στὰ επίπεδα του περιεχομένου και της μορφῆς οι παραπάνω συγγραφείς κατόρθωσαν να δημιουργήσουν πανεθνική, αλλά ταυτόχρονα και πανανθρώπινη τέχνη, έτσι που να εκφράζεται στο έργο τους και ή έθνική συνείδηση, αλλά και γενικά οι επιδιώξεις και τὰ δράματα του κάθε ανθρώπου που διψά για καλύτερη ζωή, για περισσότερη έλευθερία και δικαιοσύνη. Στὰ ὕψηλότερα δημιουργήματά τους ακούμε πλῆθος ἀπὸ φωνές, έτσι που ή ιστορία να έναρμονίζεται με το σήμερα και το αύριο του ανθρώπου, του λαοῦ, του έθνους, της ανθρωπότητας στο σύνολό της. Οι διαφορετικῆς έντασης και ὕψους φωνές ὀδήγησαν τους συγγραφείς στην ανακάλυψη και στην καθιέρωση νέων μορφῶν τέχνης σε όλα τὰ επίπεδα: στὰ επίπεδα του ρυθμοῦ και του μέτρου, της ὁμοιοκαταληξίας και του τονισμοῦ, της μουσικῆς ένορχήστρωσης και της ζωγραφικῆς πολυχρωμίας-πολυμορφίας στίχου και στροφῆς, και στὰ επίπεδα του εἶδους και του γένους με τη δημιουργία είτε καθαρῶν είτε και «μεικτῶν» μορφῶν στην ποίηση και στην πεζογραφία. Τέλος, ξεπεράστηκαν ἄρκετοι ἀπὸ τους περιορισμούς του παρελθόντος στον τομέα του λεξιλογίου, της μορφολογίας και του συντακτικοῦ με μοναδικό στόχο: ὅσο γίνεται περισσότερο να πλησιάζει ο καλλιτεχνικός λόγος πρὸς την κατεύθυνση της ζωντανῆς λαλιᾶς, την καλαισθησία και τις απαιτήσεις των πιὸ προοδευτικῶν ανθρώπων της εποχής, που αύριο-μεθαύριο θὰ μετατρέπονταν σε τυπικούς εκπροσώπους της προωθημένης έθνικῆς και πανανθρώπινης συνείδησης. Με τους παραπάνω

ποιητὲς καὶ πεζογράφους οἱ βαλκανικὲς λογοτεχνίες ἀποκτοῦσαν ὄχι μόνο τὶς πιὸ ἰσχυρὲς φωνὲς στὸν τομέα τῆς τέχνης τους, ἔτσι ποὺ νὰ ἀποτελοῦν παράδειγμα πρὸς μίμηση ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κατοπινῶν γενιῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄξιους ἐκπροσώπους τους στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ στὴν παγκόσμια λογοτεχνία.

Ἡ σφαιρικὴ θεώρηση καὶ ἀντίληψη τῆς παγκόσμιας τέχνης εἶναι τουλάχιστο λειψή, ἂν ὄχι ἀδύνατη γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἐπιστήμη, χωρὶς τὶς λογοτεχνίες τῶν Βαλκανίων ποὺ πρόσθεσαν στὸν ἔντεχνο λόγο καινούριες κι ἄγνωρες ὡς τότε φωνές, ποὺ ἀπεικόνισαν πιστὰ νέες κι ἄγνωρες γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς ἱστορικὲς, κοινωνικὲς καὶ πνευματικὲς καταστάσεις καὶ ἐμπειρίες. Ἔτσι οἱ συγγραφεῖς ποὺ μόλις ἀναφέραμε εἶναι καὶ οἱ πρῶτοι ποὺ ἐπάξια ἐκπροσώπησαν τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς στὴν παγκόσμια τέχνη καὶ τὸν πολιτισμὸ στοὺς νεώτερους χρόνους.

Σὲ συνθήκες ἄμεσης καὶ φιλικῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ὡς τὰ μέσα τοῦ 19οῦ αἰῶνα παρατηρεῖται μιὰ ἔντονη διάθεση γιὰ περισσότερη ἀλληλογνωριμία κι ἀλληλοκατανόηση μὲ στόχο τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀνώτερου δυνατοῦ στὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεων γιὰ τὴ γενικὴ πρόοδο σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς τους ζωῆς. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα τῆς σύμπνοιας καὶ τῆς κοινῆς πορείας πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ σημαντικὴ κι ἄμεση εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ιδεῶν, τῆς πατριωτικῆς ποιήσεως καὶ δραστηριότητος τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, τῆς λυρικῆς τέχνης τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς λογοτεχνίες.

Παράλληλα μ' αὐτὴν τὴν τάση καὶ σὰν ἀπόρροιά της Σέρβοι καὶ Βούλγαροι συγγραφεῖς, ἐπωφελοῦμενοι ἀπὸ τὴ συγγένεια τῆς γλώσσας καὶ τῶν παραδόσεων, ἔρχονται σὲ στενότερη ἐπαφὴ καὶ συνεργασία γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ κοινοῦ σκοποῦ —τὴν κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴ δημιουργία τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν τους κάτω ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πᾶς τῆς Ρωσίας καὶ τῆς ρωσικῆς τέχνης. Ἡ συνύπαρξη πολλῶν ἐθνικοτήτων στὴ Σερβία ἀπὸ τὸ Βορρᾶ, ποὺ αὐστροκρατοῦνταν, ὡς τὸ Νότο, ποὺ συνέχιζε νὰ παραμένει στὰ πλαίσια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, μὲ ἔντονες τὶς διαφορὲς στὰ ἐπίπεδα τῆς ἐθνικῆς τους ζωῆς, τοὺς πολιτικούς καὶ πνευματικούς προσανατολισμούς, καὶ τοὺς ρυθμούς καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἀνάπτυξής τους, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ξεχωριστῶν, μαζὶ ὅμως καὶ μεικτῶν πολιτιστικῶν, πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν κέντρων, τὴ δημιουργία ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν (τῆς Σερβίας, τῆς Κροατίας, τῆς Βοσνίας, τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Σλοβενίας, τῆς Ἑρζεγοβίνης κ.λ.), παρὰ τὴ μεγάλη συγγένεια καὶ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσά τους, ποὺ ἀντικειμενικὰ ὠθοῦσε πρὸς τὴν ἀντιθετὴ κατεύθυνση — τὴ μεγαλύτερη προσέγγιση. Ἡ ἐκτύλιξη ὅμως καὶ

ή ανάπτυξη αὐτῆς τῆς νομοτέλειας, σ' αὐτὴ τὴ χώρα, τῆς μεγαλύτερης καὶ οὐσιαστικότερης προσέγγισης, θὰ ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται ἀργότερα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν ὅλο καὶ πὶο πολὺ θὰ ἀμβλύνονται οἱ ἐθνικιστικὲς χωριστικὲς τάσεις, καὶ θὰ ἀποτελεῖ ποιότητα καὶ διεργασία μιᾶς πὶο προωθημένης κοινωνικῆς συνείδησης, μιᾶ ἀντίληψη ἑνὸς ὑψηλότερου ἐπιπέδου γιὰ τὸν ἀρμονικὸ συνδυασμὸ ἐθνικῶν καὶ διεθνικῶν ἀξιῶν μὲ στόχο τὴ δημιουργία νέων, πὶο σύνθετων πολιτισμῶν καὶ θεσμῶν.